

dc_1995_22

Szakács Béla Zsolt

ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZETI
HAGYOMÁNYOK
SZEPES ÉS SÁROS MEGYÉBEN

Tézisfüzet

I. A kutatás helyzete és feladatai

A Szepesség a történelmi Magyarország egyik műemlékekben kiemelkedően gazdag területe. Napjainkban is mintegy 70 temploma áll, amely Árpád-kori jellegzetességeket mutat. Még a középkorban az országos átlagnál fejlettebb Dunántúlon sincs olyan megye, amely ezzel vetekedhetne (a történelmi határai közt számított Zala megyében 61, Vasban 49, Veszprémben 22 Árpád-kori templom maradt ránk, a többiben ennél is kevesebb). Úgy tűnik, viszonylag rövid idő alatt roppant mennyiségű, a hazai viszonyok közt jó színvonalúnak számító templom épült, amely egyszerre kiált történeti és művészettörténeti magyarázat után.

A terület emlékanyagának felfedezése helyi kezdeményezésre, a XIX. század pozitivista kutatásának keretei közt indult el. Vajdovszky János szepesolasi plébános már 1874-ben közölt egy listát a megye középkori templomairól, és saját plébániatemplomával külön is foglalkozott. Ezen érdeklődés összekapcsolódott az 1883-ban alapított *Szepesmegyei Történelmi Társulat* programjával, ennek kiadványában Vajdovszky (aki a Társulat alelnöke is volt) 1888-ban összefoglalta eredményeit. A terület részletesebb dokumentálására Myskovszky Viktor vállalkozott, aki felbecsülhetetlen értékű rajzanyagát 1875 és 1893 között hozta létre (ma a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában kutatható). A Szepesség művészeti emlékeinek szisztematikus feldolgozására Divald Kornélt kérte fel a Társulat, akinek három kötetben 1905–1907 között jelent meg áttekintése. Ezekben a középkori emlékanyag nagy hangsúlyt kapott, de elsősorban a XIV-XV. századi épületek és berendezésük – Divald az Árpád-kor iránt érzéketlen volt. Topográfiai adatgyűjtése és fényképdokumentációja ugyanakkor ma is nélkülözhetetlen, bár csak 1999-ben került kiadásra.

Divald Kornél kutatásai óta a magyar művészettörténet a Szepesség középkori építészetének rendszeres kutatásához nem tért vissza. Az emlékanyag feldolgozására a két világháború között Oskar Schürer vállalkozott az Erich Wiesével közösen írt 1938-as szepesi monográfiájában. A kötet, mely a német közönség számára először tette hozzáférhetővé ennek a régióknak a művészi emlékanyagát, azt egyértelműen a német kultúra keleti határterületként mutatta be. Az áttekintés hangsúlya a középkorra esik, mégis a XIV. század előtti emlékek alig jutnak benne szóhoz.

A szlovák kutatásban is az 1930-as években nőtt meg az érdeklődés a Szepesség emlékei iránt. Építészetét az egyháztörténész Jozef Špirko foglalta össze 1936-ban, aki először mutatta be egyesével a középkori templomokat. Feldolgozása újkori írott forrásokon alapult, de jellemezte az épületeket is, bár művészettörténeti szempontból nincsenek érdemi megállapításai. Ennél összehasonlíthatatlanul jelentősebb Václav Mencl tevékenysége, aki 1930–39 között a pozsonyi műemléki hivatal munkatársaként alaposan feltérképezte a Szepességet is. Első áttekintése már 1935-ben megjelent (melyet Fekete Nagy Antal történeti monográfiájára írt válaszul), és a korai emlékek helyet kaptak úttörő 1937-es monográfiájában is, amely a Csehszlovákiához került területek építészetét a román kor végéig tárgyalta. Mencl a II. világháború után is többször visszatért a szepesi templomok értelmezéséhez, és meglátásai (a lengyel kapcsolatok

hangsúlyozása, Savnik feltételezett szerepe) kitörölhetetlen nyomot hagytak a szlovák kutatásban. Mencil datálásai érezhetően visszaköszönnek az 1960-as évek nagy szlovák vállalkozása, a *Súpis pamiatok na Slovensku* hasábjain is, amely mindmáig alapvető referenciának számít, noha egyes megállapításai az elmúlt évtizedekben nyilvánvalóan elavultak. A Szepesség kéthajós gótikus templomait Juraj Žáry mutatta be 1986-ban, de azok korai korszaka értelemszerűen háttérbe szorult.

A XIII. századi szepesi szakrális építészet legfontosabb feldolgozását Bibiana Pomfyová készítette el doktori disszertációjában. Ez a 2001-ben megvédett dolgozat mindmáig kéziratban maradt, nemcsak a szlovák, hanem a nemzetközi kutatásnak is nagy kárára. Bár ennek kivonatai és egyes részeredményei napvilágot láttak, a konkrét elemzések és katalógustételek értékei még mindig lappanganak. A disszertáció kétségtelen erénye, hogy nagy elméleti felkészültséggel szembesíti a helyi kutatási hagyományokat a nemzetközi irányzatokkal, és számol le az elavult terminológiával (pl. a szlovák szakirodalomban 1300 előtt mindent kora gótikusnak neveznek, ez így félrevezető). Pomfyová reflektál a szlovák kutatásban erőteljesebb hangsúlyt kapott irányra, amely a Szepesség szakrális építészetét egészen korai időkig kívánja visszavezetni; ebből a szempontból a magyar álláspont kritikusabb. Az emlékeket egy nagyon alapos katalógusban tárgyalja, de a dolgozatban nem kapott helyet részletekbe menő építészeti analízis. Sok esetben találóan ismeri fel a kapcsolatokat, ám ez megmarad az egyes emlékek szintjén, nem állít fel az egész régiót és emléktanyagot átfogó csoportosítást. Bár használja a mérvadó magyar szakirodalmat is, a Szepesség helyét elsősorban Szlovákia viszonylatában keresi, illetve azt közép-európai (főleg sziléziai és cseh) kontextusban tárgyalja, de nem veszi figyelembe a Magyar Királyság központi vidékeinek művészetét.

Hasonló problémákat tapasztalhatunk a horvát kutatásban is. Vladimir Goss helyesen ismerte fel, hogy a káposztafalvi sekrestye érett gótikus faragványai azonos stílusfokon vannak, mint a zágrábi székesegyházé (bár ez is finomításra szorul), de a rokonság gyökerét Kálmán herceg évtizedekkel korábbi tevékenységében látta, és nem vette figyelembe, hogy ami valójában összeköti a Magyar Királyság e két peremterületét, az az ország közepe. Ez a távkapcsolat a szlovák kutatásban is felbukkant (Magdaléna Janovská, 2013). A legújabb eredményeket éppen neki és szerzőtársának, Vladimír Olejníknek köszönhetjük a szepesi székesegyházzal és több falusi templommal kapcsolatban. Míg tehát a szlovák kutatásban jelentős előrehaladás történt az elmúlt évtizedekben, addig a magyar művészettörténet-írás e téren évszázados lemaradásban van.

Ez annál fájóbb, mivel a történeti kutatásban egészen más a helyzet. Tekintélyes középkori és kora újkori előzmények után a Szepesség középkori történetének korszerű feldolgozása nagy hangsúlyt kapott a *Szepesmegyei Történelmi Társulat* tevékenységében. A megye középkori viszonyainak modern szellemű, alapos forrásismerettel megírt monográfiáját Fekete Nagy Antalnak köszönhetjük (1934). A II. világháború után Körmeny Adrienne foglalkozott többször a Szepesség betelepítésével és plébániahálózatával. A szlovák kutatásban megkerülhetetlen Ivan Chalupický és újabban Martin Homza munkássága. Az utóbbi nevéhez fűződik annak a két vaskos kötetnek a megjelentetése is, amelyek tematikusan, szlovák, lengyel, német és magyar szerzők bevonásával dolgozták fel a Szepesség korai történetét (2003, 2009). A

Szepesség középkori történetének tanulmányozásához szilárd alapot biztosítanak újabban Peter Labanc publikációi, amelyek részben társadalomtörténetiek, de főleg egyháztörténetiek. A magyar kutatásban az elmúlt években Zsoldos Attila tért vissza többször a Szepesség problémáihoz, továbbá figyelmet érdemelnek azok a vizsgálatok is, amelyek Kálmán herceggel (Font Márta, Barabás Gábor), a tízlándzsások jogállásával (Szeberényi Gábor) és egyháztörténeti kérdésekkel (Kosztai László, Török Márta, Vida Beáta és újabban főleg Buják Gábor) kapcsolatosak.

A Szepesség történeti és egyháztörténeti kutatásában többször fölmerült, hogy a templomok maguk is érdemi forrásul használhatók (Körmendy 1986, Buják 2021), ehhez azonban nem állt a kutatók rendelkezésére korszerű művészettörténeti feldolgozás. A jelen dolgozat elsődleges célja tehát az Árpád-kori építészeti jellegzetességeket mutató templomok összegyűjtése, művészettörténeti elemzése, kritikai szemléletű datálása, csoportosítása, és így a megye művészettörténeti folyamatainak rekonstruálása a XIII. században és a következő elején. Mivel a Szepesség nyilván nem állt elszigetelten önmagában, kontrollanyagként a szomszédos Sáros megye hasonló emlékéanyagát is célszerűnek látszott feldolgozni, annál is inkább, mivel ennek mind történeti, mind építészettörténeti kutatása jelentősen lemaradt a Szepességhez képest. Az így kapott összképet össze kell vetni mind a hazai, mind a közép-európai folyamatokkal.

A konkrét, helyi vonatkozású eredményeken túl az is remélhető, hogy általánosabb kérdésekre is válaszokat találjunk. Így a Szepesség feldolgozása a magyar művészettörténeti kutatásban az utóbbi évtizedekben kiemelten jelen lévő regionális vizsgálatok sorába illeszkedik, és remélhető, hogy egy adott terület művészi mozgásának mechanizmusát is ki lehet tapintani a Szepesség példáján.

Másrészt a XIII. század második felének magyarországi művészetét elhanyagolta a kutatás, mivel az már kívül esik a romanika fénykorán (ezt általában a tatárjárásig számítják), a gótika nagyszabású összefoglalása ellenben csak az Anjou-korral kezdődik. Figyelmet érdemel, hogy miként alakul a romanika és a korai gótika továbbélése a XIII. század folyamán, miként jelenik meg vidéki környezetben a klasszikus és a késői klasszikus gótika, és ezek a folyamatok meddig tartanak. Az egyes emlékek datálása során gyakran szembesülünk azzal, hogy Árpád-kori jellegzetességek jóval 1300 után is tapasztalhatók, így jogos a kérdés: voltaképpen meddig tartott a művészettörténeti értelemben vett Árpád-kor.

Mindezek a jelenségek természetesen történeti magyarázat után kiáltanak. A szepesi emlékéanyag konkrét történeti kérdések eldöntésére is alkalmas lehet, így a tatárjárás(ok) esetleges pusztításának fokmérőiként, vagy a podolini kerület lengyel részről vitatott hovatartozását illetően. Ugyanakkor a történeti kontextust is érdemes országos összehasonlításban vizsgálni, és felvázolni a lehetséges magyarázatok irányvonalait.

II. A feldolgozás forrásai és módszerei

Egy építészettörténeti feldolgozás elsődleges forrásanyagát természetesen maguk a templomok alkotják. A XIII. századi szepesi templomok eddigi legteljesebb gyűjtése, Bibiana Pomfyová 2001-es doktori disszertációja a katalógusrész bevezetőjében 96 helység 112 templomát ígéri, de mivel a szepesi várat nem számolja bele (noha külön tételt szentel neki), valójában 97 középkori település szerepel benne. Ezek közül nincs érdemi középkori részlete 6 emléknek (Ágotháza, Domanyóc, Erzsébetháza, Gnézda, Pálmafalu, Védfalú), csekély részletei miatt a katalógusból kihagyunk (de az elemzésnél figyelembe vettünk) 2 emléket (Lándzsásótfalu-Szentandrás, Tátraalja), 8 csak régészeti kutatás alapján vonható ide (Betlenfalva, Detrefalva, Farkasfalva, Igló, Késmárk: Szt. Erzsébet, Kiskerény, Ivános, Nemessány-Zsaluzsány; felvettük azonban Ruszkint és Sztojánfalvát), egyet azóta lebontottak (Lefkóc), 8 emlék XIII. századi létéről csak írásos forrásból értesülünk (Kisszalók, Margitfalva, Prakfalva, Strelce, Szentmargita, Szentmiklós, Szentpéter, Vilkóc), 9 emlék középkori részletei e kötet időhatárán túl esnek (Duránd, Gölnicbánya, Görgő, Lándok, Lőcse, Maldur, Menedékkő, Szepesdaróc, Vöröskolostor), és nem vettük fel tételként Szepes várat, összesen tehát 35 települést, így maradt 62, ami a jelen katalógusban 64 tételnek felel meg, mivel az össze nem tartozó egyházi épületeket (Leibichen és Savnikban) külön tárgyaltuk (de az összetartozókat, mint Szepesmindszent, egyben). Ezzel szemben új tételként jelentkezik 6 (Ábrahámfalva, Harakóc, Hernádmáté, Hernádtapolca, Szepesótfalu és Újlubló), azaz a szepesi emlékanyagot 70 katalógustétel képviseli.

A sárosi tételek kiválasztásánál ilyen munka nem állt rendelkezésre, de kiindulópontul szolgált Divald Kornél topográfiaja, a SPS kötetei és Ferdinand Uličný helytörténeti monográfiája. Ennek alapján 30 templomot választottunk ki, hogy a katalógusban részletesebben is bemutassuk, de a megtekintett és figyelembe vett emlékek száma meghaladja a 80-at.

Valamennyi itt tárgyalt emléket a helyszínen is tanulmányoztuk és dokumentáltuk. 2014–22 között tíz szepesi kiszállásra került sor, amit 2018–19 folyamán kiegészített négy sárosi terepszemle; ezek kivitelezésében nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Kollár Tibor. A templomok *in situ* anyagát kiegészítik azok a gyűjteménybe került töredékek, amelyek az iglói Régészeti Intézetben (*Archeologický ústav SAV*), a lőcsei Szepesi Múzeumban (*Spišské múzeum SNM*, Levoča) és a szepesi vár kiállításán láthatók.

Az építészettörténeti kutatáshoz elengedhetetlen az archívumok anyagának feldolgozása. Elsősorban a *Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ* gyűjteményeiben található értékes források, közülük is kiemelkednek Myskovszky Viktor rajzai és akvarelljei. Ezekkel szemben azonban már a kortársak is jogos kifogásokkal éltek, mivel a művészi kivitelezés a pontosság rovására ment. Építészeti felméréseket közvetlenül az I. világháború előtt a *Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola* növendékei is készítettek Foerk Ernő irányításával. A korai fényképek közül Gerecze Péter és Divald Kornél felvételei különösen értékesek. Az I. világháború utáni dokumentumok elsősorban a pozsonyi *Pamiatkovj úrad Slovenkej republiky*

gyűjteményeiben található (beleértve Vávlav Mencl felbecsülhetetlen értékű feljegyzéseit), amelyek egy internetes adatbázis segítségével részben jól elérhetők.

A tárgyi emléanyag értelmezéséhez elengedhetetlen az írott források figyelembe vétele. Az eddigi szakirodalom utalásait figyelembe véve elsősorban az alapvető magyar (CD, ÁUO, Reg.Ar.p., AO, ZsO stb.) és szlovák (CDSI, RDSI) regesztákat és oklevélkiadásokat használtuk, de máig nélkülözhetetlenek a korai helyi forráskiadványok is (Wagner I–IV, 1774–78 és folytatásai: Bárdosy 1802, Schmauk 1889; továbbá Sároshoz Wagner 1780). Az újabb kutatás helyzetét különösen megkönnyítik az *Anjou-kori oklevéltár* folyamatosan megjelenő kötetei (AOKl. 1990-től), a Szentpétery-féle regesztákat kiegészítő kiadványok (RD), és az a tény, hogy a DL–DF teljes anyaga az interneten eredetiben tanulmányozható.

Az emléanyag feldolgozásánál a kiindulópontot maguknak a templomoknak a kritikai alapú művészettörténeti formai vizsgálata szolgáltatta. A jelen állapot alapos dokumentációjára a helyszíni szemlék során került sor, ennek során több mint 25.000 fotó készült (a disszertáció mellékleteként ebből egy 1072 db-os válogatás szerepel). A jelen állapotot összevetettük az archívumok dokumentumai alapján a korábbiakkal, és figyelembe vettük a restaurálás és az átalakítások során keletkezett változásokat. Kritikai szemlélettel értékeltük a korai dokumentumokat is (pl. Myskovszky rajzai). Ennek alapján történt meg a korai állapot elméleti rekonstrukciója és ebből fakadó relatív datálása. A stílári alapú keltezéseket az írott források alapján mérlegeltük és alakítottuk ki álláspontunkat az abszolút datálást illetően. Az egyes templomok monografikus feldolgozását követően hasonlítottuk össze az egyes formai jellemzőiket (kezdve az alaprajzon és a térlefedésen, folytatva az egyes építészeti szerkezeteken: diadalív, kapu, ablak, faltagolás, falfülkék, végül áttekintve a kőfaragás ornamentális és figurális emlékeit). Az egyes szempontok önmagukban is lehetővé tették bizonyos kapcsolatok megállapítását, de a végső csoportosítás e szempontok kombinációján alapul. Ezáltal megragadhatóvá vált az emléanyag időbeli és térbeli elterjedése, és az eredményeket ennek alapján térképre vetítettük (*T/I–II*). Mindez alapját képezheti a szepesi templomépítési hullám történeti kontextualizálásának.

A szepesi emléanyagot minden esetben összevetettük a szomszédos Sáros megyéével. Így a két megye késő Árpád-kori templomépítészetének kimutatott hasonlóságai és különbségei további következtetések levonását tették lehetővé. Részben a korábbi szakirodalom hagyományait követve, szükségesnek látszott ezt az emléanyagot tágabb összehasonlító anyaggal is szembesíteni: így mindenekelőtt Kassa és Abaúj megye emlékeivel, a térség legfontosabb egyházi központjával: Egerrel, valamint az ország közepének és más tájainak (főleg Erdély és Kelet-Magyarország) hagyatékával. Mindezt konfrontáltuk az eddigi szakirodalomban gyakran emlegetett sziléziai templomépítészettel, továbbá mérlegeltük a hasonló jelenségeket Csehországban, Ausztriában és egyes német területeken.

Végül a Szepességben tapasztalt építészettörténeti folyamatokat igyekeztünk történeti kontextusba állítani, amihez felhasználtuk a legújabb helytörténeti, társadalom- és egyháztörténeti kutatások eredményeit mind Szepes és Sáros megye vonatkozásában, mind országos viszonylatban.

III. A disszertáció főbb eredményei

A) Első ízben sikerült a Szepesség teljes Árpád-kori templomépítészetét egy átfogó rendszer szerint csoportosítani és megállapítani kronológiáját. Ennek alapján nyolc csoport vált elkülöníthetővé:

- 1) a tatárjárást megelőzően, a XIII. század első felében épült templomok, melyekre a kora gótikus stílusnak a romanikával kevert változata jellemző (Szepeshely, Szepesváralja, Szepesolaszi, vélhetőleg a savniki ciszterci kolostor és Illésfalva)
- 2) a tatárjárás után megjelenő, az 1250-es évektől kimutatható, szász telepítéseken épülő templomok, amelyeken a korai gótika provincializálódott stílusa uralkodik (Leibic, Ménhárd, Szepesszombat)
- 3) az érett gótikus stílus korai példái, jellegzetes kaputípussal és ornamentikával az 1260–70-es évekből (Szepesbéla, Batizfalva, Felsőerdőfalva, Felka, Szepesdelény, Káposztafalva, Hunfalva, Izsákfalva, Malompatak)
- 4) az érett gótikának egy speciális, magas színvonalú változatát képviselő és azt követő csoport az 1280–90-es évekből (Márkusfalva, Zsegra, Hernádtapolca, Hernádfalu)
- 5) a román kori eredetű lépcsőzetes kaputípus továbbélését és a dekoráció absztrahálódását képviselő késői csoport 1280–1300 tájáról (Toporc, Kislomnic, Létánfalva, Szepessümege, Poprád, Ragyóc, Kakaslomnic, Ólubló, Vitfalva)
- 6) az érett gótikus ornamentikát folytató, azt a gótikus pálcás-homorlatos kaputípussal kombináló csoport az 1280–90-es évekből (Mateóc, Keresztfalu, Nagyszalók, Dénesfalva, Ruszkin)
- 7) a gótikus kaputípust folytató, de az ornamentikát elhagyó, részben figurális díszítést alkalmazó csoport 1290–1300 tájáról (Szepesmindszent, Pongrácfalva, Szepesvéghely, Szepestapolca, Svábfalva, Menguszfalva, Harakóc, Felső- és Alsórépás, Ábrahámfalva)
- 8) végül az absztrakt geometrikus díszítéssel, vakmértműves vagy karéjos konzolokkal ellátott emlékek (Csütörtökhely, Szepesjánosfalva, Alsózúgó, Krig, Újlubló, Jekelfalu, a savniki plébániatemplom, Szepesszentlőrinc, Szlatvin, Száztelek, Szepeskörtvélyes, Gerlachfalva, Szepesamásfalva, Szepesótfalu, Nagysalva), amelyekhez kapcsolódnak a késő klasszikus gótikus ornamentika helyi képviselői (a savniki ciszterci kolostor második fázisa és a káposztafalvi templom sekrestyéje), mindez 1300 tájától a XIV. század második negyedéig.

A sárosi emlékekkel való összehasonlítás arra világított rá, hogy vannak közös pontok, de kevesebb a vártnál. Kronológiailag a sárosi anyag sokkal koncentráltabb, többségük a XIV. század elején sűrűsödik. Ugyanakkor sokfélebb is, kisebb a belső kohézió, ami talán azzal függ össze, hogy több párhuzamos műhely működött. A Szepességben jellemző templomtípus jelen van Sárosban is, de emellett másféle tételrendezés (félköríves és sokszögzáródású szentély) és térlefedés (félköríves és csúcsíves dongaboltozat) is megjelenik, noha időben ezek nem válnak el egymástól. Másrészt a sárosi emlékek díszítésüket tekintve szerényebbek; vannak szepesi kapcsolatok is (Krivány, Héthárs, Alsószalók), de ez ritka, és csak kivételesen utal műhelykapcsolatokra (a nagysárosi szentély és Zsebefalva, a nagysárosi sekrestye és Zsegye).

A sárosi emlékműanyag ugyan változatosabb, de több benne a régies elem. Másrészt, mivel alapvetően fiatalabb, a klasszikus gótika XIII. századi fázisa már alig érezhető rajta, viszont több a modern, késői megoldás (mérnöves ablakok, kapuk). Mindez az építési tevékenység jellemzően későbbi kibontakozásával függhet össze. Bizonyára nemcsak az emlékek alacsonyabb száma, hanem más történeti körülmények is közrejátszhattak abban, hogy a sárosi anyag kevesebb helyi jellegzetességet mutat, nincs olyan önálló arculata, viszont talán éppen ezért jobban beágyazódik az országos folyamatokba.

B) A Szepesség itt tárgyalt, Árpád-kori hagyományokat őrző templomépítészete nem vezethető le egyértelműen egyetlen külső központból sem. A sárosi emlékműanyag, mint láttuk, laza szálakkal kötődik hozzá, de ebben az esetben a szepesi templomok hatásáról beszélhetünk. Komolyabb központnak számít Kassa, ahol a domonkos templomnak vannak szepesi összefüggései (elsősorban Dénesfalvával és körével), de késői kronológiai helyzeténél fogva aligha gyakorolhatott hatást a szepesi emlékműanyag fő sodrára, és még az is kérdéses, melyik volt az adó fél. Ugyanakkor Abaújban vannak ígéretes nyomok (Petőszinye, Abaújszina, bizonyos fokig Abaújvár), amelyek arra vallanak, hogy a Szepességhez hasonló folyamatok zajlottak itt is. Északkelet-Magyarország egyházi központjában, az egri székesegyház építésén is jelen volt az érett gótikus stílus, de közvetlen kapcsolatok nem mutatkoznak. A XIII. század második felének kiemelkedő művészi központjaiban (Buda, Sopron, Pozsony, Zágráb) magas színvonalon jelentkezett a klasszikus gótika naturalizmusa, de valódi kapcsolatok itt sem jelentkeznek. Ugyanebben az időben nagy építési tevékenység mutatható ki az ország keleti felén, így Gyulaféheváron és egyes kisebb központokban (a Kalotaszegen, Aranyosgerenden, Berekböszörményben, Técsőn és Visken) az érett gótika közepes színvonalú alkotásai is megjelennek, amelyek jól összevethetők kvalitásukban és kronológiájukban a szepesi alkotásokkal, de ezek inkább párhuzamos jelenségként értékelhetők, mintsem élő kapcsolatként.

A szlovák kutatás Mencl óta emlegeti a lengyelországi, elsősorban sziléziai vonatkozásokat. Közelebbről megvizsgálva a kérdést már Pomfyová is arra jutott, hogy ez túlhangsúlyozott, valódi kisugárzást innen nem tapasztalunk. Ugyanez érvényes Közép-Európa más régióira is, mint Csehországra, Ausztriára vagy egyes német tartományokra. Néhány esetben vannak meglepő hasonlóságok (pl. az eddig ebből a szempontból nem kutatott sváb területen: Maulbronn, Villingen stb.), de a szepesi anyag innen sem vezethető le. Inkább azt tapasztaljuk, hogy a Szepesség benne van a XIII. század második felének közép-európai stílusáramlataiban, nyilván kívülről kap impulzusokat, de mire azok ideérnek, annyira megváltoznak, hogy eredetük azonosíthatatlanná válik. A jelenleg kimutatható műhelyek a Szepesség területén álltak össze, ott hozták létre nagy mennyiségben az országos átlagnál jobb színvonalú és gazdagabban díszített templomaikat, és ebben a formában nem is távoztak onnan.

C) Így tehát a Szepesség valóban önálló művészi régiót alkot a XIII. század második felében és a következő évtizedekben, ami mind a templomtípus, mind a helyi kaputípusok, mind az ornamentika tekintetében kimutatható. Ugyanakkor a helyi jellegzetességek korántsem

merevednek statikus formulává. A régióban működő műhelyek egymással kapcsolatban állhattak, volt köztük átjárás, és maguk is folyamatos átalakulásban voltak, követték a változó igényeket, a művészi újdonságokat.

Meglepő azonban, hogy nem mutatható ki olyan művészi központ, ahonnan ezt a stílust levezethetnénk. A korábbi kutatás a savniki ciszterci kolostornak tulajdonított jelentőséget, de ennek korai fázisát alig ismerjük, és valószínűtlen, hogy a tatárjárás után az hatott volna, a második fázisát pedig a késői klasszikus gótika jellemzi, így legfeljebb a káposztafalvi sekrestyében ragadható meg hatása. A kettő közötti intervallumból nemcsak hogy nem ismert, de nem is feltételezhető olyan központ, amely a Szepesbélával kezdődő, érett gótikus stílust meghatározhatta volna. A központként feltételezett szepeshelyi prépostsági templom ez nem mutatható ki, és a jelenleg érvényes datálás szerint ez is évtizedekkel korábbi. Jelen tudásunk szerint tehát a Szepesség a regionális stílus különleges esete, amelyet a nemzetközi tendenciákkal lépést tartó, de sajátos helyi változatot produkáló, falusi műhelyekkel jellemezhetünk.

A helyi stílus elemzésénél bebizonyosodott, hogy csak tágabb körben lehet eredményesen értelmezni azt, vagyis egyetemes művészettörténet nélkül nincs regionális művészettörténet. Ugyanakkor az egyetemes művészet tanulságait sem lehet minden további nélkül alkalmazni, mert ezek csak a belső összefüggéseken keresztül nyerik el sajátos értelmüket. Így tehát az egyetemes törvényszerűségeket a helyi jellegzetességek alapján kalibrálni kell.

D) Jóllehet a Szepesség emlékanyagában kimutatható a helyi jelleg, de ez nem jelent stíláriis homogenitást. Több, egymással is érintkező műhely dolgozott a vizsgált évtizedekben, és számos stílusirányzatot lehet elkülöníteni. Mi több, még egyazon templomon belül is megfigyelhetők különbségek, amelyeket nem magyarázhatunk különböző építési fázisokkal. Gyakori, hogy a tornyon a romanika formáit alkalmazták, míg a szentély kifejezetten modern, gótikus. Ezt más régiókban is megtapasztalhatjuk a korszakban.

Ha az emlékanyag időbeli eloszlását tekintjük, nyilvánvaló, hogy a tatárjárás előtti szerény kezdetek után az 1250-es években csak nagyon lassan indul el az építkezési tevékenység, amely az 1260-70-es években kezd felgyorsulni, és az 1280-as években robban be. Ezt követően azután a XIV. század második negyedéig tart ennek tetőződése. Bár a korszak végén már egyre nagyobb szerepet játszik a késői klasszikus gótikus stílus, ezeken a templomokon is érződik még az Árpád-kor építészeti hagyománya. Vagyis Árpád-korinak tartható építészeti jelenségekkel I. Károly uralkodásának évtizedeiben még javában számolhatunk. Ez is olyan vonás, amely nem korlátozódik a Szepességre, hanem számos példát lehet rá hozni Kelet-Magyarországról.

E) A Szepesség regionális jellegéből az is következik, hogy a megye egész területén hasonló épületekkel találkozunk. Tehát a podolini kerület, akár volt fölötte a krakkói püspöknek és az ottani hercegnek joghatósága korszakunkban, akár nem, építészettörténeti szempontból integráns része a megye területének. Ugyancsak meglepő, hogy az a jogi sokszínűség, amely a megye különféle eredetű és helyzetű lakóira érvényes, az általuk épített templomokban és az általuk

foglalkoztatott műhelyek kiválasztásában nem hagyott nyomot. Még az egyes birtokos családokon belül sem magától értetődő az azonos műhely foglalkoztatása, legfeljebb akkor, ha ezt a földrajzi távolság különben is indokolná.

Az épületek kronológiája ugyanakkor jól összeegyeztethető a telepítések területi megoszlásával. Szinte a szemünk előtt népesednek be a Poprád és a Hernád körüli peremterületek. Ugyanakkor a század végén a korábbi törzsterületeken is új építkezésekkel találkozunk, ami talán egyes települések jogi státuszának átalakulásával vagy a felzárkózás igényével magyarázható.

Amit a Szepességben találunk, az jól összevethető a királyság keleti felén másutt tapasztalt jelenségekkel. A XIII. század végén és a következő elején nemcsak a Szepességben és a környező megyékben, hanem egy sokkal nagyobb területen, az Alföld északi részén és a Kárpátalján, sőt Erdélyben is megdöbbentően aktív építkezési tevékenységet tapasztalunk. Míg a köztörténet tanúsága szerint ezek az ország válságos évtizedei voltak, ha csak az építészetet tekintenénk, hallatlan virágkornak tűnne. Ha ennek gyökereit keressük, a Szepesség kézenfekvő magyarázattal szolgál: a tatárjárás utáni évtizedek a peremterületek intenzív betelepítésének időszaka, amely egybeesett nagyarányú külföldi beköltözéssel (itt főleg a szászok, de szláv népek is), másrészt nem elhanyagolható a belső mobilitás sem. A hospes települések, ahol rendelkeztek az önálló plébánosválasztás jogával, hamar betagozódtak a plébániahálózatba, amelynek kiteljesedését éppen ezekre az évtizedekre tehetjük. Másrészt a nagyvonalú királyi birtokadományok is hozzájárultak ahhoz, hogy az új birtokosok reprezentatív építkezésekbe fogtak. Ez adott esetben az oligarcháktól sem állhatott távol, így a helyi hatalmuk növekedése akár új építkezésekkel is járhatott. A korban jellemző birtokmegosztások is új igazgatási központokat és ott (át)építendő templomokat eredményezhettek. Az is lehet, hogy a belviszályok következtében károsodást szenvedett templomok újjáépítése is hozzájárult az épületállomány megújulásához.

Az 1300 körüli időszak nemcsak hogy nem tátong szakadékként az Árpád- és az Anjou-kor között, hanem hatalmas építési tevékenységével éppen hogy összeköti a XIII. és a XIV. századot. Mint látjuk, ennek a konkrét esetekben számos egyedi oka lehet, de ezek mind egy irányba mutatnak: az országnak legalábbis a keleti felét új templomok sokasága lepi el. Ezt a Szepességben és Sárosban kézzel foghatóan megtapasztalhattuk. Nyilván nem hiábavaló törekvés felderíteni ennek a helyi okait, de érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az a kronológia, amely Magyarországon belül érvényesült, egyszersmind európai szintű jelenségként értelmezhető.

IV. Előadások és publikációk

Tudományos előadások:

2018. XI. 9. Budapest, *Művészettörténeti konferencia* (PPKE–ELTE–KRE Művészettörténeti Tanszékei): „Sárosi kalászat: az Árpád-kori építészet peremvidékén”
2019. X. 17. Budapest, *Urban Societies in Border Zones* (DAAD/Heidelberg University/CEU): „Artistic contacts in the towns of the Polish-Hungarian border zone in the Gothic period”
2019. X. 19. Fehérvársurgó, *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére III.* (Károlyi József Alapítvány–Pécsi Tudományegyetem): „A középkori örökség megőrzése a Szepességben”
2019. XII. 4. Budapest, *Késmárk 750* (Magyar Nemzeti Levéltár): „Késmárk és a Szepesség korai templomépítésze”
2020. XI. 27. Budapest, *The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasion* (ELTE–CEU–MECERN, online): „The Mongol Invasion and the Early Church Architecture in the Szepes/Spiš/Zips Region”
2020. XII. 3. Budapest, *A tatárjárásról sok szemmel: régi kérdések, új válaszok* (ELTE, online): „A tatárjárás és a Szepesség Árpád-kori építésze”
2021. IV. 8. Gdansk, *Networks, Cooperation, Rivarly* (Medieval Central Europe Research Network – University of Gdansk, online): „Modelling Artistic Networks: The Case of Medieval Spiš”
2021. XI. 22. Budapest, *Újabb régészeti eredmények a tatárjárás kutatásában* (ELTE, online): „Román kori templomok Magyarország észak-keleti területein. A templomépítések és a tatárjárás kérdései”
2022. IV. 28. Budapest, *Megújuló épített örökség a Kárpát-medencében* (Teleki László Alapítvány): „A szepesbélai Árpád-kori templom jelentősége”

Közvetlenül kapcsolódó publikációk:

- Szakács Béla Zsolt: Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben V.* Szerk.: Szócs Péter Levente, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2012, 7–34.
- Szakács Béla Zsolt: A kereszthajó az Árpád-kori építészetben, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben VI.* Szerk.: Szócs Péter Levente, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2020, 61–82.
- Szakács Béla Zsolt: Az abaújházi református templom és falképei, in: *Földvárak és templomok Felső-Magyarországon*, szerk.: Kollár Tibor, Szabolcs: Vidék Kincse Egyesület, 2021, 55–67.
- Szakács Béla Zsolt: Urban topography and art history: notes on the origins of Kežmarok, in: *Towns as Living Spaces.* Eds. Elisabeth Gruber–Judit Majorossy, Leiden–Boston: Brill, megjelenés előtt

Szakács Béla Zsolt: The Mongol Invasion and the Early Church Architecture in the Szepes/Spiš/Zips Region, in: *The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasions*. Eds. Laszlovszky, József; Nagy, Balázs; Papp-Reed, Zsuzsa. Brill, megjelenés előtt

Szakács Béla Zsolt: The Preservation of the Medieval Built Heritage in the Szepes/Spiš/Zips Region, in: *Európai műemlékvédelmi tendenciák különös tekintettel a Kárpát-medencére* 2. Szerk.: Raffay Endre–Tüskés Anna, megjelenés előtt

Közvetve kapcsolódó publikációk:

Szakács Béla Zsolt: Az Árpád-kori építészet határvidékén: szatmári falusi templomok, in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk.: Kollár Tibor, Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 2011, 8–26.

Szakács Béla Zsolt: Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Borsova vidékén, in: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Szerk.: Kollár Tibor, Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013, 32–51.

Szakács Béla Zsolt: Falra hányt betűk: késő gótikus falikrónikák a középkori Magyarországon, in: *Művészettörténeti Értesítő* LIX (2020), 37–56.

Szakács Béla Zsolt: Az Árpád-kor szakrális építésze a Mezőségben és Beszterce vidékén, in: *Középkori művészet a Szamos mentén*. Szerk.: Kollár Tibor. Kolozsvár–Budapest: Iskola Alapítvány–Möller István Alapítvány, 2021, I. 133–173.

Szakács Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Budapest: Martin Opitz, 2021.